

Україна – Росія: переговорний процес в умовах війни. Уроки історії

Віктор ГУСЕВ,
доктор історичних наук,
професор Київського
славистичного університету

Три місяці тому відбулися найтриваліші переговори президентського рівня в новітній світовій історії. До останнього були сумніви: чи відбудеться заявлена зустріч «нормандської четвірки» у Мінську та в якому форматі. 11 лютого 2015 року в Палаці незалежності столиці Білорусі вона таки розпочалася й була надзвичайно напруженою, майже на межі зриву. Тільки-но учасники зібралися у великій залі, як між В. Путіним і П. Порошенком зав'язалася словесна перепалка. Президенти жорстко дискутували стосовно кожного положення майбутньої угоди, не поступалися один одному навіть з приводу ком у документі. Врешті, вранці 12 лютого після сімнадцяти виснажливих годин А. Меркель, Ф. Олланд, П. Порошенко і В. Путін підписали Декларацію та Комплекс заходів з виконання Мінських угод щодо врегулювання донецької кризи.

З огляду на зовнішню оцінку підписаних документів, результати мінських дискусій розчарували трьох учасників зустрічі з чотирьох, зокрема, про це свідчать скупі слова президента Франції про «полегшення для Європи», відверта суха репліка канцлера Німеччини про те, що «ілюзій немає, а є ще дуже багато роботи з урегулювання кризи». Президент України, вийшовши до преси, промовив кілька загальних слів і пригнічений залишив Палац незалежності. Лише Путін, звернувшись до журналістів, задоволено повідомив: «Це була не найкраща ніч у моєму житті, але ранок, на мій погляд, добрий».

Час, що минув після підписання Мінських угод-2, доводить: новий договір про перемир'я російська сторона демонстративно не виконує. Під безпосереднім патронатом Москви сепаратисти відкрито нехтують його положеннями про припинення вогню на території Донбасу, внаслідок чого ллється кров, гинуть люди; бойовики самопроголошених «ДНР» і «ЛНР» влаштовують маневри з відведенням важкого озброєння з метою повернення на бойові позиції, змушуючи українських військових бути готовими до оборонних дій; на кордоні з Україною концентруються російські військові частини, проводяться розвідка розміщення блокпостів та інших укріплень українських силовиків.

Ці події дають можливість зробити екскурс в історію і нагадати читачам про переговори, що відбулися між Україною і Росією після повалення російського самодержавства, чим вони закінчилися, як позначилися на долі України, що спільного мали з підготовкою та підписанням «нор-

мандською четвіркою» Мінських угод, сучасним станом відносин між двома сусідніми країнами.

Уперше молода українська демократія відчула підступність післяроманівської Росії, яку уособлював Тимчасовий уряд та Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, у середині травня 1917 року, коли до Петрограда прибула делегація Центральної Ради, сформованої в березні 1917-го, на чолі з В. Винниченком. У «Доповідній записці з питань України», поданій на розгляд російському уряду, зазначалося про «видання акта з принципіальною згодою на право України мати національну автономію...» [1].

«Ходіння по муках» у Петрограді завершилося безрезультатно для української делегації. В. Винниченко згадував: «Ці представники з професорськими титулами ніяк не могли погодитися, щоб землі Чорного моря, Одеси, Донецького басейну, Катеринославщини, Херсонщини і Харківщини належали до автономної України». Єдина поступка, на яку погодився Тимчасовий уряд, – це надання вкрай обмеженої культурно-національної автономії. Зокрема, в народних школах можна було вводити українську мову.

Загалом петроградські високопосадовці відмовили Центральної Раді, послаючись на те, що вона не представляла інтереси всього українського народу й запропонували чекати автономії України до скликання Всеросійських установчих зборів. Відповідь мала брутальний характер і глибоко вразила делегацію Центральної Ради, яка заявила, що в такому разі не може відповідати «за лад та спокій в Україні» [1]. Київські представники так і не до-

чекалися офіційної відповіді уряду і змушені були повернутися додому.

Перший невдалий дипломатичний досвід спілкування з російською демократією збудив та радикалізував український національний рух і надав можливість Центральній Раді фактично проголосити автономію України в Першому універсалі 10 червня 1917 року, створити свій виконавчий орган – Генеральний секретаріат у складі голови (В. Винниченка) та семи генеральних секретарів.

Така зухвалість українських «сепаратистів» занепокоїла Петроград. Проте Тимчасовому уряду було не вигідно загострювати відносини з Центральною Радою в умовах наступу військ Південно-Західного фронту. До Києва виїхала «миротворча» делегація у складі О. Керенського, М. Терещенка, М. Некрасова, І. Церетелі. У зв'язку з тим, що міністри відмовилися зустрічатися з повним складом Центральної Ради, для переговорів делегували М. Грушевського, В. Винниченка та С. Петлюру.

Почалися вони 29 червня 1917 року і тривали, за свідченням В. Винниченка, «трудно, з недовір'ям, з невільним пригадуванням минулого, з бажанням виговорити більше» [2, с. 165]. Міністри заявили, що вони з розумінням ставляться до боротьби українського народу за свої права, однак запровадження автономії України потребує узгодження з Установчими зборами Росії, з чим погодилася українська сторона. Центральна Рада визнавалася представником українського народу, вона дістала право виробити національно-політичний статут України. Російські представники погодилися на затвердження Генерального секретаріату

Секретаріат Української Центральної Ради першого скликання. Справа наліво (1-й ряд) С. Петлюра, С. Єфремов, В. Винниченко, І. Стешенко (5-й). В овалі – В. Садовський. Стоять Б. Мартос, М. Стасюк, П. Христюк

як свого адміністративного органу на території України.

3 липня 1917 року Петроград затвердив Генеральний секретаріат «як вищий орган для керування крайовими справами на Україні» [3]. Того дня В. Винниченко оприлюднив Другий універсал Центральної Ради, текст якого збігався з постановою Тимчасового уряду. Історія назве його ганебним прихиланням Ради перед москалями. Варто зазначити, що в порозумінні між російським урядом і Центральною Радою чітко проглядалися взаємовідносини між паном та підлеглим, котрий намагається здобути волю.

Виконуючи домовленість з Тимчасовим урядом, Центральна Рада вибрала конституцію автономного устрою України під назвою «Статут вищого управління України», що був ухвалений у серпні 1917-го. У ньому зафіксовані масштабні повноваження Генерального секретаріату, які значно перевищували загальноприйняті до того часу межі компетенції органів управління автономних і крайових державних формацій. Для затвердження статуту до Петрограда відбула делегація у складі В. Винниченка, Х. Барановського та М. Рафеса.

Першого українського прем'єр-міністра чекало гірке розчарування в демократичності російської «демократії». «Справа посувалася туго і були моменти, коли ми, роздратовані, гадали, чи не кинути все і не їхати додому. Але відповідальність, яку ми взяли на себе, змужувала нас бути уважнішими і випробувати всі засоби, звітував пізніше В. Винниченко [4]. Як і передбачалося, офіційний Петроград не погодився зі змістом Статуту.

Під час його обговорення О. Керенський заявив, що «вироблений Статут порушує укладену в Києві угоду» і його треба докорінно переробити. Після тривалих дискусій російський уряд на початку серпня 1917-го затвердив «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового Правительства на Україні», в якій ком-

петенція українського уряду поширювалася на територію лише п'яти губерній – Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини та частини Чернігівщини.

Генеральний секретаріат розглядався не як крайовий уряд, а як орган центральної влади для місцевої адміністрації. Кількість генеральних секретарів зменшувалася з 14 (пропонованих Києвом) до 9. За інструкцією, можна було призначити спеціального комісара України при російському уряді. Крім того, Тимчасовий уряд залишав за собою право передавати свої накази безпосередньо місцевим органам влади без відома Генерального секретаріату [5]. Отже, О. Керенський, оприлюднюючи інструкцію 4 серпня 1917-го, думав не про справжню автономію України, а про генерал-губернаторство Росії зразка часів Катерини II.

В. Винниченко наголошував, що «інструкція є жалу вартим папірцем», але переконав членів Центральної Ради погодитися зі столичним документом. Він підкреслив, що «тепер ми маємо автономію і Генеральний Секретаріат» як публічно-правовий орган [6]. Тому Центральна Рада продовжувала вести порівняно самостійну політику в Україні.

25 жовтня 1917-го в Росії стався державний переворот. Тимчасовий уряд, з яким українська демократія мала напружені переговори про національну державність у формі автономії, скинули. До влади прийшли більшовики, які проголосили диктатуру пролетаріату. Утворена ними Рада народних комісарів (РНК) проголосувала загальноросійською владою.

Наступного дня Центральна Рада після тривалих дискусій щодо петроградських подій винесла таку резолюцію: «Визнаючи, що влада, як у державі, так і в кожному краї, повинна перейти до рук усієї революційної демократії, визнаючи недопустимим перехід цієї влади до Рад робітничих і солдатських депутатів, які є тільки частиною організованої революційної демократії, Українська Центральна

Рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде енергійно боротися з усіма спробами підтримувати бунти на Україні». Це був прямий виклик монополії більшовиків на владу, виявленням вимог національно-визвольного руху.

7 листопада Центральна Рада пішла на рішучий крок. Вона видала Третій універсал, яким проголосила створення Української Народної Республіки (УНР). Більшовики побачили в УНР реального суперника у боротьбі за владу в Україні. Розгорнулася ідеологічна війна. Щоб дискредитувати Центральну Раду, експлуатувалася ідея скликання Всеукраїнського з'їзду рад для її переобрання. Нарком з національних справ радянської Росії Й. Сталін висунув вимогу провести в Україні референдум з питань самовизначення. Було заявлено, що РНК Російської Федерації визнаватиме лише уряд, створений на підставі його результатів. При цьому влада в Україні має належати радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вони разом з Центральною Радою (чи без неї) повинні скликати Всеукраїнський з'їзд рад для волевиявлення мас. Тільки у такому разі ленінська Росія зможе визнати владу Центральної Ради [7].

12 грудня 1917-го більшовицький з'їзд рад у Харкові проголосив Україну Республікою рад робітничих, селянських і солдатських депутатів та визнав її федеративною частиною Російської Республіки. Обрали Всеукраїнський центральний виконавчий комітет та сформували перший радянський уряд – Народний секретаріат, миттєво визнаний Раднаркомом Радянської Росії, що стало головною передумовою інтервенціоністської політики російських більшовиків проти демократичної України.

Яскравим прикладом експансіоністських намірів радянської Росії щодо України було звернення її уряду «до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради», написане В. Леніним, Л. Троцьким і Й. Сталіним. У ньому автори заявляли про визнання «зараз же, без обмежень та безумовно» всього, що «торкається національних прав» і «національної незалежності українського народу». Проте Рада звинувачувалася в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона провадить «цілком буржуазну політику, яка давно вже виявляється в невизнанні Радою радянської влади на Україні».

Вигадками, пошуками приводу до війни з демократичною Україною були звинувачення Ради «в дезорганізації фронту, роззброєнні радянського війська, в підтримці генерала Каледіна». Саме про це йшлося в ультиматумі. У ньому також зазначалося: якщо за дві доби не буде одержано задовільної відповіді на звинувачення, то «Рада Народних Комісарів буде вважати Центральну Раду в стані війни проти радянської влади в Росії і на Україні» [8].

Отримавши ультиматум, Генеральний секретаріат негайно

надіслав відповідь Раднаркому радянської Росії, в якій наголошував на суперечливих твердженнях у цьому документі: «Не можна одночасно визнавати право на самовизначення аж до відокремлення і в той же час робити грубий замах на це право», зазначалося у відповіді. Генеральний секретаріат повідомив опонентів, що він не сприймає форми політичного правління в радянській Росії, які загалом не викликають заздрості через грубу сваволю та нищення свободи, і не вважає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу [9].

Така відповідь не влаштувала уряд радянської Росії. Було вирішено «поставити на коліна» Центральну Раду, силою зброї знищити УНР, розпочавши першу більшовицьку інтервенцію. Проти України спрямували тридцятитисячне угруповання Червоної армії. Наприкінці грудня 1917-го червоноармійці зайняли Харків, Полтаву, Чернігів. Сила у військовому протистоянні України з Росією була на боці останньої. Коли наприкінці січня 1918 року радянські частини наблизилися до Києва, боронити столицю було нікому. На початку лютого до міста увійшли більшовики. За наказом командувача М. Муравйова в окупованому Києві розстрілювали кожного, хто говорив «націоналістичною» українською мовою.

Агресія радянської Росії проти демократичної України обурила багатьох і в Україні, і в Росії. Так, II Всеросійський з'їзд рад селянських депутатів надіслав вітання «Українській Раді та Українському з'їздові Рад селянських, робітничих та воєнських депутатів, які встали в обороні нерушимості прав вільного українського народу» [10, с. 22]. Також було вирішено направити до Києва делегацію на чолі з Прош'яном для порозуміння з керівництвом УНР. Після її повернення Раднарком змушений був визнати доцільність переговорів з Центральною Радою у Вітебську.

Незважаючи на те, що частина генеральних секретарів вважала пропозицію РНК маневром для того, щоб виграти час для формування війська, у грудні 1917-го український уряд погодився надіслати своїх представників до Вітебська за умови виконання російською стороною таких вимог: негайне зупинення військових операцій радянських військ на території УНР, офіційне визнання РНК УНР та невтручання у її внутрішні справи, встановлення федеративного зв'язку України з Великою Росією, боротьба з контрреволюцією в одній із республік, недопустимість для будь-якої республіки трактувати контрреволюційність іншої [10, с. 67].

«Правда» не помістила на своїх шпальтах відповідь Генерального секретаріату, проте повідомила, що РНК «визнає відповідь Ради невизначеною» і «покладає всю відповідальність за продовження громадянської війни

Підписання прелімінарної мирної угоди у Брест-Литовську 15 грудня 1917 року

на Раду». Остаточну позицію щодо цього питання РНК оголосив через цю газету в січні 1918-го. Було заявлено, що переговори з Київською радою РНК «не веде і вести не збирається». З радістю, яка остаточно пов'язала себе з Каледініним і провадить зрадницькі переговори з австро-німецькими імперіалістами за спиною народів Росії, РНК «вважає можливим вести лише нещадну боротьбу до повної перемоги рад України» [11].

Згідно з Брестським мирним договором від 3 березня 1918 року між державами австро-німецького блоку та радянською Росією Москва зобов'язувалася підтвердити право українського народу на самовизначення та законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР з центральними державами, укласти з нею мир. Тому Київ розпочав підготовку до мирних українсько-російських переговорів, щодо негайного проведення яких 30 березня була надіслана телеграма Раднаркому РСФРР. Місцем проведення обрали Курськ.

Проте внаслідок гетьманського перевороту 29 квітня 1918-го уряд радянської Росії спершу відмовився мати справу з урядом П. Скоропадського. Але 7 травня представники обох сторін підписали угоду про перемир'я на Курському напрямі, а між українсько-німецькими та більшовицькими військами встановлювалася нейтральна смуга завширшки 10 кілометрів. Переговори вирішили проводити в Києві. Вже на першому засіданні 23 травня стало зрозуміло, що для Кремля це був вимушений крок, до якого його зобов'язував Брестський мир. Основне завдання Росії – не встановлення нормальних відносин з Україною, а прискорення нового наступу більшовиків на Україну.

Після гострих суперечок щодо повноважень представників обох делегацій С. Шелухін (від України) та Х. Раковський та Д. Мануїльський (від Росії) погодилися та ви-

знали їхню правомірність, право на підписання перемир'я, мирного договору та інших актів. Тож 12 червня було укладено прелімінарний мирний договір, в якому зазначалося, що «по згоді обох сторін бойові операції припиняються по всьому фронту мирних переговорів між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою» [12].

Принциповим для можливого встановлення добросусідських відносин між Україною й Росією було обговорення питання про державні кордони між ними. С. Шелухін запропонував застосовувати етнографічний принцип як загальний і лише в окремих випадках враховувати стратегічну та економічну доцільність, тоді як Х. Раковський висунув принцип самовизначення населення певних територій та дорікав українській делегації за «неймовірну жадність й упертість». Після тривалої дискусії прийняли спільну резолюцію, в якій зазначалося, що під час вирішення цього питання делегації «однаково рахуватимуться з політичними, економічними та іншими інтересами народів взагалі і спиратимуться на етнографічний принцип» з огляду на результати вільного опитування населення в спірних місцевостях, що використовувалося російською стороною для проведення на цих територіях більшовицької агітації.

Відчуваючи рішуче прагнення киянських представників приєднати територію, де переважало українське населення, уряд радянської Росії використовував там свої військові частини. Вони спрямувалися на спірні території, й червоноармійці шляхом терору (зі зброєю) домагалися від населення прийняття резолюцій про обов'язкове приєднання до Росії.

Надзвичайно гострі дебати розгорнулися навколо Донецького басейну. Д. Мануїльський відверто заявив, що «виключити Донбас з господарського тіла Росії значить викликати її економічну катастрофу», оскільки тут було зосереджено

